

dr hab. Joanna Beata Banach-Gutierrez

Katedra Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych: refleksje w świetle raportu Specjalnego Sprawozdawcy Biura Wysokiego Komisarza Praw Człowieka do Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych

Minorities in humanitarian crises: reflections in the light
of the report of the Special Rapporteur – Office of the High
Commissioner for Human Rights to the General Assembly
of the United Nations

Streszczenie

Opracowanie niniejsze stanowi wkład w trwającą debatę naukową na temat kwestii dotyczących mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych. Problemy związane z mniejszościami w dobie narastających kryzysów humanitarnych są alarmujące. W szczególności konflikty, które mają miejsce w różnych regionach świata, doprowadziły do masowego wysiedlenia ludności, a tym samym do postępującej fali migracji. Wiele osób zmuszonych do opuszczenia swoich krajów z obawy przed prześladowaniem należy do grup mniejszościowych. Także katastrofalne wydarzenia, takie jak klęski żywiołowe czy kataklizmy, mogą negatywnie wpływać na postrzeganie grup mniejszościowych, prowadząc do ich marginalizacji. Biorąc za przykład wyniki raportu Specjalnego Sprawozdawcy do spraw Mniejszości, celem opracowania jest zwrócenie uwagi na kluczowe zagadnienia mogące stanowić przedmiot dalszej dyskusji na temat mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych. Autorka podziela opinię, że społeczność międzynarodowa powinna lepiej rozpoznać wrażliwość mniejszości w sytuacjach kryzysowych, opracować skuteczniejsze mechanizmy i strategie mające na celu ochronę praw mniejszości, a także zainwestować więcej w reagowanie na ich podstawowe potrzeby humanitarne zgodnie z międzynarodowym prawem praw człowieka.

Słowa kluczowe

prawa mniejszości, prawa człowieka, kryzysy humanitarne

Abstract

This article forms a contribution to the ongoing scholarly debate on the issues concerning minorities in the situations of humanitarian crises. For the purpose of this article, it is assumed that problems affecting minorities in humanitarian crises are alarming. Specifically, the conflicts in various regions of the world have led to massive displacement of the population, and thus increasing wave of migra-

tion. In fact, as argued in this article if we take into account the arising global humanitarian crises, it is clearly seen that many people who are forced to leave their countries for fear of persecution are members of minority groups. Also, disasters may negatively affect the existence of minority groups because of their marginalization. Using as an example the findings from the report of the Special Rapporteur on the minority issues, it is a purpose of the present article to attract attention to what are the crucial questions for the further discussion about the minorities in the situations of humanitarian crises. The author shares the opinion that the international community must better recognize the vulnerability of minorities in crises situations, develop more effective mechanisms and strategies to protect the rights of minorities as well as invest more in responding to their basic humanitarian needs due to the international human rights law.

Keywords

minority rights, human rights, humanitarian crises

1. Uwagi wprowadzające

Ochrona praw mniejszości jest ściśle powiązana z systemem międzynarodowej ochrony praw człowieka. W wyniku wielu dyskusji na arenie międzynarodowej doszło do opracowania instrumentów prawnych, które tworzą standard minimalny ochrony mniejszości. W tym kontekście można mówić o przyjętym uniwersalnym systemie ochrony w ramach ONZ i o systemach ochrony, mających charakter regionalny¹. Odnosząc się do promowania i ochrony praw mniejszości, należy przywołać słowa Wysokiego Komisarza Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych Navi Pillay (2008–2014), że „mniejszości wzbogacają społeczeństwa każdego kraju na świecie. Poprzez prace mające na celu zagwarantowanie im należnych praw, Nasze główne cele mają zmierzać do tego, aby nikt nie czuł obawy przed samo-utożsamianiem się, jako członkiem mniejszości, będąc zaniepokojonym o negatywne konsekwencje takiej decyzji; aby osoby należące do mniejszości miały zagwarantowaną ochronę swojej egzystencji oraz tożsamości; a także, aby korzystały one z zasad skutecznego współuczestniczenia i niedyskryminacji”².

Mając na względzie trwające na świecie konflikty oraz występujące różnego rodzaju katastrofy (klęski żywiołowe, kataklizmy), należałoby zwrócić uwagę na problemy, przed którymi stają współcześnie mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych. Zagadnienie to zostało poruszone w raporcie sporządzonym przez Specjalnego Sprawozdawcę ds. Mniejszości – Ritę Izsák-Ndiaye (Biuro Wysokiego Komisarza Praw Człowieka). Przedmiotowy raport wraz z zaleceniami przedstawiono podczas sie-

¹ J. Hołda, Zb. Hołda, D. Ostrowska, J.A. Rybczyńska, *Prawa Człowieka – zarys wykładu*, Wolters Kluwer, Warszawa 2014, s. 11–13, 147–159. J. Sozański, *Prawa człowieka w Unii Europejskiej*, wyd. 2, Polskie Wydawnictwo Prawnicze IURIS, Warszawa–Poznań 2013, s. 132–151.

² Foreword by Navi Pillay, *Promoting and Protecting Minority Rights – A Guide for Advocates*, United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner Geneva and New York 2012. Tłumaczenie własne Autorki.

demdziesiątej pierwszej sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych³. Za główny cel przyjęto kwestię promowania postanowień Deklaracji praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych (1992 r.). Jak słusznie zauważa się w tym raporcie, występujące kryzysy humanitarne często oddziałują w sposób bardzo dotkliwy na grupy mniejszościowe z powodu zachowania przez te grupy swojej odrębności. A nadto dotkliwe dla nich skutki mogą wynikać ze specyficznej lokalizacji geograficznej, ubóstwa, dyskryminacji lub innych wyjątkowych okoliczności. Specjalny Sprawozdawca w swoim raporcie ilustruje fragmentarycznie niektóre problemy, z którymi mogą zmagać się mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych⁴.

W 2016 r. Specjalny Sprawozdawca przebywając w Iraku zauważyła, że w związku z konfliktami etnicznymi, napięciami religijnymi oraz falą terroryzmu tamtejsze społeczności straciły nie tylko wzajemne zaufanie do siebie, ale również do rządu. Mniejszości irackie czują się zagrożone i zmarginalizowane. Nie mają poczucia bezpieczeństwa. Jako przykład przywołuje zbrodnie popełnione na społeczności jazydów, z zamiarem jej zniszczenia. Specjalny Sprawozdawca odwiedziła również Mołdawię. Mołdawia jest krajem wieloetnicznym, a co za tym idzie multireligijnym. Społeczeństwo tego kraju charakteryzuje się wielokulturowością. Specjalny sprawozdawca zauważyła, że używanie języka ojczystego jest bardzo ważne i emocjonalne dla wielu społeczności. Jest to istotny aspekt tożsamości osobistej jednostek oraz danej społeczności. Zachęciła rząd Mołdawii do podjęcia niezbędnych środków w celu zagwarantowania wysokiej jakości kształcenia zarówno w języku ojczystym, jak i w języku państwowym. Wezwała do wprowadzenia wielojęzycznych metod kształcenia oraz wielojęzycznych klas. Zauważyła, że generalnie w kraju tym panują pokojowe stosunki między religijne, chociaż odnotowano kilka incydentów na tle rasowym i religijnym wymierzonych w społeczności muzułmańską i żydowską. Poza tym społeczność romska doświadcza marginalizacji gospodarczej, społecznej i politycznej, często staje się także ofiarą dyskryminacji zwłaszcza, jeśli chodzi o dostęp do rynku pracy, edukacji i opieki zdrowotnej. Podejmując temat ewentualnego pogłębiania się podziału społeczeństwa na tle etnicznym, językowym czy innych czynników, podkreśliła, że przyszłość Republiki

³ Reports to General Assembly – 71st Session, A/71/254, 69(b) Report of the Special Rapporteur on minority issues, <http://www.ohchr.org/EN/newyork/Pages/GA71stSession.aspx> [dostęp 10.01.2017].

⁴ Raport Specjalnego Sprawozdawcy ds. Mniejszości został przedłożony Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ na siedemdziesiątej pierwszej sesji zgodnie z rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 68/172 oraz rezolucją Rady Praw Człowieka 25/5. Sekcja II niniejszego raportu zawiera krótki przegląd działań specjalnego sprawozdawcy. Sekcja III koncentruje się na mniejszościach w sytuacjach kryzysów humanitarnych. Chodzi tutaj w szczególności o osoby wewnętrznie przesiedlone, osoby ubiegające się o azyl, uchodźców, ofiary katastrof. Ostatni rozdział zawiera wnioski i zalecenia, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/241/40/PDF/N1624140.pdf?OpenElement> [dostęp 10.01.2017].

Mołdowy powinna być ukształtowana i określona na podstawie takich wartości i zasad, jak poszanowanie praw człowieka, dobre zarządzanie, ochrona praw osób należących do mniejszości⁵.

W raporcie stwierdza się, że według Biura Koordynacji Spraw Humanitarnych (OCHA) skala globalnych potrzeb humanitarnych w ostatnich latach jest większa aniżeli kiedykolwiek wcześniej. Szacuje się, że z końcem 2015 r. około 125 mln osób na świecie potrzebowało pomocy humanitarnej. Bieżące kryzysy humanitarne w Syrii, Południowym Sudanie, Iraku oraz liczne klęski żywiołowe i epidemie medyczne (w tym wirus ebola w Afryce Zachodniej) mają wpływ na życie dziesiątek milionów ludzi na świecie. Znaczna liczba ludności w różnych regionach świata cierpi wskutek nawracających lub przewlekłych konfliktów, kryzysów i różnego rodzaju katastrof. Co więcej, bezprecedensowe są obecnie liczby wysiedleńców z powodu przedłużających się konfliktów i aktów przemocy. Taki stan rzeczy wpływa na wzrost liczby uchodźców i przesiedleńców wewnętrznych. Według Biura Narodów Zjednoczonych Wysokiego Komisarza ds. Uchodźców, do końca 2015 r. 65,3 mln osób na całym świecie zostało siłą wysiedlonych – najwięcej do tej pory – w wyniku prześladowań, konfliktów, przemocy lub łamania praw człowieka. Szacuje się, że około 107,3 mln osób wysiedlono z powodu klęsk. Zwraca się uwagę, że brakuje dokładnych danych co do liczby osób należących do mniejszości, które ucierpiały wskutek sytuacji kryzysów humanitarnych. Jak wskazuje praktyka, mniejszości (etniczne, narodowe, religijne lub językowe) mogą być niewspółmiernie dotknięte bezpośrednio lub pośrednio, ze względu na swój status, podczas samego kryzysu bądź w jego następstwie, ubiegając się o ochronę⁶.

Specjalny Sprawozdawca zauważa, że brakuje dostatecznych badań i ustaleń w odniesieniu do specyficznych potrzeb osób należących do mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych na poziomie globalnym. Kwestia ta została poruszona w trakcie obrad Światowego Szczytu Humanitarnego zwołanego w 2016 r. przez Sekretarza Generalnego w odpowiedzi na uznanie, że konflikty społeczne prowadzą do ludzkich cierpień i potrzeb natury humanitarnej o niespotykanej dotąd skali. Starając się zgromadzić razem organizacje humanitarne celem rozważenia sposobów ulepszenia międzynarodowego systemu pomocy humanitarnej, będącego wyzwaniem dla współczesnego świata, za istotę tego Szczytu przyjęto hasło: „Nie pozostawiaj nikogo za sobą” – „Leave no one behind”. Ze względu na fakt, że bardzo niewiele dyskusji poświęcono proble-

⁵ Zob. także: M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 183.

⁶ F. Jomma, *Stosunek mniejszości etnicznych, narodowych i religijnych do wydarzeń Arabskiej Wiosny w Syrii*, „Przegląd Politologiczny” 2014, nr 1, s. 273–280, <http://pressto.amu.edu.pl/index.php/pp/article/view/5433/5525> [dostęp 15.01.2017]; W. Wilk, *Wojna w Syrii i kryzys humanitarny*, Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej, Warszawa 2016, http://pcpm.org.pl/pliki2015/2016/04/SYRIA_Informator_full.pdf [dostęp 07.12.2016].

mom mniejszości w sytuacjach szczególnych, w tym we wnioskach końcowych nie wspomniano o mniejszościach w sytuacjach kryzysów humanitarnych, Specjalny Sprawozdawca zdecydowała się podnieść tę kwestię w swoim raporcie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ, podkreślając dwa przewodnie zagadnienia, a mianowicie: Czy mniejszości są bardziej narażone na skutki kryzysów humanitarnych i dlatego właśnie mogą doświadczać więcej różnorodnych trudności w swojej egzystencji, aktów wysiedlania albo wzrastającej potrzeby poszukiwania schronienia w innym kraju? Jakie są dodatkowe wyzwania, przed którymi stają mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych w poszukiwaniu ochrony?⁷

Dane z raportu oraz zalecenia⁸ zostały przedstawione na IX sesji Forum do Spraw Mniejszości, która miała miejsce w Genewie (24–25 listopada 2017 r.). Dla przypomnienia, Forum do Spraw Mniejszości ustanowiono na mocy uchwały Rady Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych z 28 września 2007 r., zmienioną następnie uchwałą z 23 marca 2012 r., celem promowania dialogu i współpracy w kwestiach dotyczących mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych i językowych. W trakcie obrad Forum głos zabrali przedstawiciele różnych grup mniejszościowych z całego świata, organizacji pozarządowych, funkcjonariusze międzynarodowi oraz przedstawiciele nauki prawa międzynarodowego. Zwrócono między innymi uwagę na trudną sytuację jazydów w Iraku, Kurdów w Turcji (przypadki zabójstw, przetrzymywania, stosowania tortur), mniejszości religijnych i etnicznych w Syrii (Arabowie, Kurdowie, Ormianie, Asyryjczycy, Turkmeni oraz inne grupy etniczne)⁹.

2. Pojęcie kryzysu humanitarnego

W myśl raportu (pkt 25) kryzys humanitarny może być zdefiniowany jako doświadczenie kraju, regionu albo społeczeństwa związane z całkowitym albo znaczącym załamaniem się władzy w wyniku wewnętrznego albo zewnętrznego konfliktu, które wymaga międzynarodowej reakcji, wychodzącej poza mandat albo charakter jakiegokolwiek agencji i/lub istniejący dla danego kraju program Organizacji Narodów Zjednoczonych. Na poziomie krajowym mogą to być wewnętrzny konflikt zbrojny lub akty wrogości na terenie konkretnego państwa. Na poziomie międzynarodowym kryzys humanitarny może obejmować międzynarodowy konflikt zbrojny pomiędzy dwoma lub więcej siłami zbrojnymi z różnych krajów. Takie wybuchy konfliktów mogą powodować masowe przemieszcza-

⁷ http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/254 [dostęp 02.11.2016].

⁸ Draft recommendations on minorities in situations of humanitarian crises, Human Rights Council, Forum on Minority Issues, Ninth session, 24–25 November 2016, <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/Minority/Pages/Session9.aspx> [dostęp 07.11.2016].

⁹ <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/Minority/Pages/ForumIndex.aspx> [dostęp 10.01.2017].

nie się ludności na dużą skalę, będące ucieczką przed przemocą i chaosem. To w konsekwencji prowadzi do wewnętrznego przesiedlania, jak również do międzynarodowego przepływu migracji, co wymusza na jednostkach i całych społecznościach opuszczanie swoich domów w obrębie własnego kraju bądź migracje zagraniczne, łącznie z poszukiwaniem azylu. Stąd narastające fale uchodźców. Konflikt może także skutkować pojawieniem się innych kryzysów o charakterze humanitarnym, takich jak na przykład epidemie, brak wody i żywności. W raporcie wymienia się również katastrofy wywołane siłami natury bądź przez człowieka. Są to wszelkie katastrofalne wydarzenia (klęski, kataklizmy), które poważnie zakłócają funkcjonowanie danej społeczności albo społeczeństwa. Katastrofy powodują straty ludzkie, materialne i gospodarcze albo środowiskowe, które przekraczają umiejętności danej społeczności albo całego społeczeństwa do radzenia sobie w takich sytuacjach przy użyciu swoich własnych zasobów.

Katastrofy mogą być wynikiem nagłych naturalnych zagrożeń, takich jak huragany, tsunami, trzęsienia ziemi, erupcje wulkanów i pożary, albo wynikiem klęsk żywiołowych, takich jak powracające susze albo powodzie. Mogą powodować wyniszczenie społeczności, utratę życia, przymusowe wysiedlenia ludności albo jej migrację. Ponadto katastrofy mogą wywoływać złożone stany nadzwyczajne, takie jak brak środków do życia, głód, kryzysy mieszkaniowe i medyczne pandemie, które również mogą doprowadzać do masowych wysiedleń ludności.

Natomiast katastrofy spowodowane przez człowieka mogą obejmować degradację środowiska, zanieczyszczenia i wypadki, które pociągają za sobą zakłócenia w funkcjonowaniu społeczeństw czy danej społeczności. Należy mieć także na uwadze szereg czynników zewnętrznych, takich jak zmiana klimatu, nieprzewidziana urbanizacja, brak rozwoju i ubóstwo, które mogą wpływać na częstotliwość, złożoność i powagę kryzysów oraz ich wpływ na populację, w szczególności na grupy mniejszościowe¹⁰.

3. Międzynarodowe instrumenty prawne dotyczące ochrony mniejszości

3.1. Międzynarodowe prawo praw człowieka

W raporcie wymienia się podstawowe instrumenty prawne dotyczące ochrony grup mniejszościowych, które mają zastosowanie w sytuacjach kryzysów humanitarnych. Za podstawowy dokument dotyczący ochrony praw osób należących do mniejszości o charakterze uniwersalnym w ramach ONZ uznaje się Deklarację praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych z 1992 r.

¹⁰ http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/254 [dostęp 02.11.2016].

(rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 47/135 z 18 grudnia 1992 r.). Deklaracja ta, chociaż posiada charakter *soft law*, jest powszechnie uznawana za swego rodzaju minimalny, normatywny standard ochrony praw mniejszości. W art. 1 § 1 stwierdza się, że: „Państwa będą chroniły w obrębie ich odnośnych terytoriów istnienie oraz tożsamość narodową lub etniczną, religijną i językową mniejszości, jak również zapewniały warunki służące wspieraniu takiej tożsamości”. Słabością tej Deklaracji jest brak definicji mniejszości. Jednakże, jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, po raz pierwszy w prawie międzynarodowym użyto w niej pojęcia mniejszości narodowych obok etnicznych, religijnych i językowych. Do katalogu praw, które mają przysługiwać osobom należącym do mniejszości zalicza się m.in. prawo do korzystania z własnej kultury, prawo do wyznawania i praktykowania własnej religii, prawo do używania swego własnego języka (publicznie i prywatnie), prawo do zakładania i utrzymywania swych własnych stowarzyszeń, prawo do udziału w życiu publicznym i gospodarczym kraju (art. 2).

W swoim Komentarzu do niniejszej Deklaracji grupa robocza do spraw mniejszości uznała, że ochrona istnienia mniejszości odnosi się do ich fizycznej egzystencji, kontynuowanej egzystencji na obszarach, na których ona zamieszkuje oraz kontynuowanego dostępu do zasobów materialnych koniecznych do kontynuacji ich egzystencji na tych terytoriach, a także osoby należące do mniejszości nie powinny zostać ani fizycznie usunięte z zamieszkiwanych terenów, ani też wyłączone z dostępu do zasobów niezbędnych dla nich do życia¹¹. Kluczowe dokumenty międzynarodowej ochrony praw człowieka rozwinęły dalej zasady przyrodzonej godności i równości wszystkich osób, chroniąc prawa do równości i niedyskryminacji jednostek. Należy przypomnieć, że zasady niedyskryminacji oraz równości mają istotne znaczenie w systemie międzynarodowej ochrony praw człowieka, w tym dla ochrony mniejszości. Podobnie prawo do wolności i bezpieczeństwa jednostek, zakaz tortur i innego nieludzkiego traktowania oraz prawo do życia stosuje się odpowiednio do traktowania mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych¹². Uznając, że w przypadku osób należących do mniejszości często istnieje ryzyko bezpieczeństwa, powinno się mieć także na uwadze Konwencję o statusie bezpaństwowców (1954 r.) i Konwencję o ograniczaniu bezpieczeństwa (1961 r.)¹³. Zgodnie z art. 9 Konwencji o ograniczaniu bezpieczeństwa „Państwo-Strona nie może pozbawić jakiegokolwiek osoby lub grupy osób ich obywatelstwa z przyczyn religijnych, etnicznych lub politycznych”.

¹¹ Commentary to the UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of the Working Group on Minorities, Note by the Secretariat E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/2 (par. 24), <http://www2.ohchr.org/english/issues/minorities/group/11session.htm> [dostęp 10.12.2016].

¹² Por. <http://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov.pl/akty-prawne?tid=All&page=2> [dostęp 10.12.2016].

¹³ http://www.unhcr-centraleurope.org/pl/materialy/konwencje/konwencje_dotyczace-bezpanstwowosci.html [dostęp 18.11.2016].

3.2. Międzynarodowe prawo humanitarne

W raporcie słusznie podkreśla się, że u podstaw międzynarodowego prawa humanitarnego leżą zasady humanitaryzmu, bezstronności, neutralności oraz niezależności i zasadnicza norma: „Nie czynić nikomu krzywdy”. Prawa mniejszości są ze swej natury powiązane z zasadą niedyskryminacji. Dlatego wszystkie działania humanitarne powinny być skierowane na traktowanie mniejszości na zasadach równości, bez jakiegokolwiek podziału¹⁴. W raporcie podnosi się szczególnie kwestię Strategicznych Ram w sprawie Płci i Różnorodności (*Strategic Framework on Gender and Diversity*) na lata 2013–2020, sformułowanych przez Międzynarodową Federację Czerwonego Krzyża, postulując włączenie przedstawicieli grup mniejszościowych w prace na rzecz pomocy humanitarnej. Argumentuje się, że poprzez takie działania istnieje szansa na zredukowanie niektórych problemów, na przykład przemocy, niedostatecznej opieki medycznej i negatywnych konsekwencji katastrof¹⁵.

3.3. Międzynarodowe prawo uchodźcze

Konwencja dotycząca statusu uchodźców z 1951 r. oraz Protokół dotyczący statusu uchodźców z 1967 r. stanowią główne międzynarodowe instrumenty prawne regulujące zobowiązania międzynarodowej ochrony uchodźców, na poziomie globalnym. W istocie, kluczowe zasady ochrony uchodźców, jakie są deklarowane w ww. dokumentach zapewniają szczególną ochronę jednostkom, które są narażone na prześladowania z powodu ich statusu mniejszościowego. Konwencja także przewiduje w art. 3 (Niedopuszczalność dyskryminacji), że: „Umawiające się Państwa będą stosowały postanowienia niniejszej Konwencji do uchodźców bez względu na ich rasę, religię lub państwo pochodzenia”¹⁶. W związku z powyższym uchodźcy przybywający do danego kraju, stając się w ten sposób mniejszością w kraju przyjmującym, mają podlegać ochronie przeciwko dyskryminacji, co do rasy, religii lub kraju pochodzenia¹⁷.

¹⁴ Pojęcie i źródła międzynarodowego prawa humanitarnego, por.: J. Banach-Gutierrez, *Problem odpowiedzialności jednostki za pogwałcenie norm międzynarodowego prawa wojennego*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne”, t. 3, Opole 2006, s. 70–72. Y. Beigbeder, *Judging war criminals*, MACMILLAN Press Ltd., 1999, s. 1–26.

¹⁵ International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, “International Federation of Red Cross strategic framework on gender and diversity issues 2013–2020”, www.ifrc.org/Global/Documents/Secretariat/201412/IFRC%20Strategic%20Framework%20on%20Gender%20and%20Diversity%20Issues-English.pdf [dostęp 10.01.2017].

¹⁶ Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 119, poz. 515.

¹⁷ <http://www.unhcr-centraleurope.org/pl/materialy/dokumenty-prawne/miedzynarodowe-prawo-uchodzce.html> [dostęp 02.11.2016]. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 12 lipca 2007 r. w sprawie sytuacji humanitarnej uchodźców irackich, Dz. Urz. UE C 175 E/609 z 10.07.2008 r.

3.4. Prawo międzynarodowe dotyczące przesiedleńców wewnętrznych

„Przewodnie zasady wysiedlenia wewnątrz kraju” z 1998 r.¹⁸ są oparte na istniejących międzynarodowych prawach człowieka i prawie humanitarnym, jak również analogicznym prawie uchodźczym. Powinny być traktowane przez państwa oraz organizacje międzynarodowe jako wytyczne mające na celu zapewnianie pomocy i ochrony dla przesiedleńców wewnętrznych. W myśl zasady 6.2. „zakaz arbitralnego przesiedlenia obejmuje przesiedlenie: (a) gdy jest ono oparte na politykach apartheidu, czystek etnicznych, albo zbliżonych praktyk zmierzających do/lub skutkujących zmiany etniczne, religijne czy rasowe z składzie danej populacji”¹⁹. Dalej zasada 9 przewiduje, że „państwa są w sposób szczególny zobowiązane do zapobiegania przesiedlaniu autochtonicznych osób, mniejszości, chłopów, pastuszych i innych grup będących w szczególnej zależności od swojej ziemi i przywiązania do niej”²⁰.

3.5. Dokumenty przyjęte na szczeblu regionalnym

Również na poziomie regionalnym opracowano kilka swoistych instrumentów prawnych w odniesieniu do mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych. W ramach Organizacji Jedności Afryki (obecnie Unia Afrykańska) podpisano Konwencję regulującą szczegółowe aspekty problemów związanych z uchodźcami w Afryce (1969 r. – weszła w życie 20 czerwca 1974 r.)²¹. Pierwszym prawnie wiążącym instrumentem regionalnym dotyczącym przesiedleńców wewnętrznych jest jednak tzw. konwencja kampska w sprawie ochrony i pomocy dla przesiedleńców w Afryce (2009 r.). Konwencja ta weszła w życie w 2012 r. Pogłębia ona regionalny kierunek polityki państw Unii Afrykańskiej w zakresie ochrony praw przesiedleńców wewnętrznych celem osiągnięcia pokoju, bezpieczeństwa i rozwoju²².

Z kolei Deklaracja z Cartageny w sprawie uchodźców (1984 r.) uznawana jest za kluczowy czynnik dla rozwoju reżimu ochrony uchodźców w Ameryce Środkowej,

¹⁸ Report of the Representative of the Secretary-General, Mr. Francis M. Deng, submitted pursuant to Commission resolution 1997/39. Addendum: Guiding Principles on Internal Displacement, E/CN.4 / 1998/53/Add.2, <http://www.un-documents.net/gpid.htm> [dostęp 10.01.2017].

¹⁹ Guiding Principles on Internal Displacement, OCHA UN 2004, <http://www.unhcr.org/protection/idps/43ce1cff2/guiding-principles-internal-displacement.html> [dostęp 7.07.2017].

²⁰ Guiding Principles on Internal Displacement, OCHA UN 2004, <http://www.unhcr.org/protection/idps/43ce1cff2/guiding-principles-internal-displacement.html> [dostęp 7.07.2017].

²¹ 1969 Organization of African Unity Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, <http://www.refworld.org/docid/3ae6b36018.html> [dostęp 7.07.2017].

²² The African Union Convention for the Protection and Assistance of internally displaced persons in Africa (Kampala Convention), <http://www.internal-displacement.org/sub-saharan-africa/kampala-convention/> [dostęp 7.07.2017].

Meksyku i Panamie²³. Przyjmując szeroką definicję, kto może być uznany za uchodźcę, deklaracja ta wychodzi poza definicję zawartą w art. 1 (A) Konwencji dotyczącej statusu uchodźców z 1951 r. i Protokołu z 1967 r. przez rozszerzenie na osoby, które opuściły swój kraj z uwagi na zagrożenie swojego życia, bezpieczeństwa lub wolności przez rozpowszechnioną przemoc, obcą agresję, konflikty wewnętrzne, masowe pogwałcenie praw człowieka bądź inne okoliczności, poważnie zakłócające porządek publiczny. Ponadto w 2013 r. Zgromadzenie Ogólne Organizacji Państw Amerykańskich (OAS) zatwierdziło dwa nowe, międzynarodowe instrumenty prawne: Międzyamerykańską konwencję przeciwko rasizmowi, dyskryminacji rasowej i podobnym formom nietolerancji oraz Międzyamerykańską konwencję przeciwko wszelkim formom dyskryminacji i nietolerancji (2013 r.)²⁴.

4. Nexus pomiędzy kryzysami humanitarnymi a statusem mniejszości

Jak podaje Specjalny Sprawozdawca, niekiedy istnieje bezpośredni związek przyczynowy pomiędzy przynależnością do grupy mniejszościowej a wpływem kryzysu humanitarnego na należące do tej grupy jednostki. Jak zauważa się w raporcie, brak poszanowania, brak ochrony oraz niewypełnianie praw mniejszości może być czynnikiem prowadzącym do jej wysiedleń, a nawet skutkującym zagładą takiej społeczności. Specjalny Sprawozdawca w swoim raporcie wskazuje w szczególności na korelacje pomiędzy wpływem kryzysów humanitarnych a statusem mniejszości na przykładzie danych dotyczących mniejszości religijnych. Informacje pozyskane z różnych regionów ukazują daleko idące ryzyko, z którym borykają się mniejszości religijne zarówno w czasie pokoju, jak i podczas konfliktów oraz po ich zakończeniu. Osoby należące do mniejszości mogą stać się ofiarami różnego rodzaju aktów przemocy, wskutek przymusowych wysiedleń, kulturalnych czystek w miastach i wioskach oraz na innych terenach przez nich zamieszkiwanych²⁵.

²³ <http://www.unhcr-centraleurope.org/pdf/resources/legal-documents/international-refugee-law/1984-cartagena-declaration-on-refugees.html> – declaración de Cartagena sobre los refugiados Adoptada por el Coloquio sobre la Protección Internacional de los Refugiados en América Central, México y Panamá [dostęp 02.11.2016].

²⁴ Promoting and Protecting Minority Rights – A Guide for Advocates, United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner Geneva and New York 2012. Inter-American Convention against Racism, Racial Discrimination, and Related Intolerance and the Inter-American Convention against All Forms of Discrimination and Intolerance, http://www.oas.org/en/sla/dil/newsletter_inter-American_treaties_jun-17-2013.html [dostęp 7.07.2017].

²⁵ Por. Wspólne stanowisko Rady 2004/85/WPZiB z dnia 26 stycznia 2004 r. dotyczące zapobiegania, zarządzania i rozwiązywania konfliktów w Afryce i uchylające wspólne stanowisko 2001/374/WPZiB, Dz. Urz. UE L 021 z 28.01.2004 r., s. 25–29.

Tego rodzaju sytuacja zaistniała przykładowo w czasie trwania wojny na terenach byłej Jugosławii, doprowadzając do masowych czystek etnicznych i wysiedleń. Podczas konfliktu w byłej Jugosławii tysiące osób zabito, poddano torturom, przetrzymywano w nieludzkich warunkach, więziono i pozbawiono ich domów. W lipcu 1995 r. doszło do największej masakry w historii Europy od II wojny światowej, albowiem w Srebrenicy zginęło ponad 7 000 bośniackich muzułmanów²⁶.

5. Wyzwania praw człowieka w sytuacjach kryzysów humanitarnych

Jak stwierdza Specjalny Sprawozdawca, mniejszości mogą być dotknięte na różne sposoby przez powstałe kryzysy humanitarne z powodu ich statusu mniejszościowego bądź pośrednio mogą borykać się często ze szczególnymi wyzwaniami praw człowieka i przejawami dyskryminacji podczas lub po potencjalnym wysiedleniu, bądź zakłóceniach z powodu kryzysów humanitarnych. Specjalny Sprawozdawca zwraca uwagę, że przynależność do mniejszości wiąże się z potencjalnym czynnikiem dyskryminacyjnym, takim jak płeć, co może mieć dramatyczny wpływ na zapewnienie humanitarnej ochrony danej osobie.

Niedogodności doświadczone przez grupy mniejszościowe w przedmiocie otrzymywanej pomocy humanitarnej w czasie kryzysu są często wyjaśniane ograniczeniami logistycznymi. W trakcie trwania kryzysu czy konfliktu świadczenie pomocy humanitarnej z reguły jest skoncentrowane na dużych miastach, a także w większości na oficjalnie uznanych obozach dla uchodźców bądź obozach dla osób wewnątrznie przesiedlonych. Natomiast rzadziej taka pomoc dociera na peryferie regionów objętych kryzysami bądź konfliktami. Należy zgodzić się z stanowiskiem Specjalnego Sprawozdawcy, że każda sytuacja kryzysowa jest wyjątkowa i może potencjalnie prowadzić do naruszenia praw osób należących do grup mniejszościowych. W raporcie zwraca się szczególną uwagę na następujące problemy, przed którymi stają mniejszości w sytuacjach kryzysów humanitarnych:

a) zagrożenie dla istnienia: przemoc wobec mniejszości w czasach kryzysów

Mniejszości dotknięte kryzysami i katastrofami mogą pozostawać w sytuacjach zwiększonego ryzyka w odniesieniu do ich fizycznego bezpieczeństwa, tym bardziej że wiele współczesnych konfliktów opiera się na wyższości ideologii, skierowanych na kwestie mniejszościowe, jako jeden z kluczowych elementów zaistniałego konfliktu. Wyzwania stojące przed mniejszościami podczas konfliktu mogą odnosić się między innymi do przemocy, ataków ksenofobicznych (fizycznych bądź słownych – „mowa nienawiści”). Takie zjawiska

²⁶ Zob. J. B. Banach-Gutierrez, *Prawo do rzetelnego procesu w międzynarodowym prawie karnym*, „Studia Prawnicze KUL” 2007, nr 2–3 (30–31), s. 7–20.

łączą się z łamaniem prawa i naruszeniem porządku publicznego podczas konfliktu bądź też atakowanie danej grupy mniejszościowej może odegrać rolę źródła konfliktu. W pewnych przypadkach fizyczna integralność grup mniejszościowych podczas konfliktu może nawet zostać uznana za kluczowy aspekt konfliktu i prowadzić do czystek etnicznych, przestępstw przeciwko ludzkości bądź innych, nieludzkich, okrutnych zbrodni.

Mniejszości mogą także doświadczać szczególnych ograniczeń w sferze swojej wolności przemieszczania się podczas konfliktu i humanitarnych kryzysów, wliczając w to częstsze postoje lub z powodu swojej tożsamości nawet nieprzepuszczenie przez granice i punkty kontrolne przy próbie uniknięcia konfliktu, jak również zastraszenie, dyskryminacja czy nawet przemoc wobec jej członków przy usiłowaniu ucieczki. W pewnych przypadkach osoby należące do mniejszości ubiegające się o status azylanta mogą zostać samowolnie przetrzymywane i przymusowo deportowane do ich krajów pochodzenia bez adekwatnego rozpoznania ich wniosków azylowych. Mogą one także napotykać szczególne przeszkody w zarejestrowaniu się jako azylanci z uwagi na ich przynależność do mniejszości.

Przemoc wobec mniejszości może być także bardziej podstępna, jak zauważa się w przypadku zaistniałego kryzysu migracyjnego w Europie. Przedłużające się konflikty na Bliskim Wschodzie, a zwłaszcza w Syryjskiej Republice Arabskiej, doprowadziły do masowych przepływów migracyjnych do Europy w latach 2015 i 2016. Jednakże to również jest połączone z określonymi reakcjami ksenofobicznymi, szczególnie przeciw napływowi azylantów i uchodźców uciekających przed kryzysem, który może prowadzić do jeszcze większej przemocy oraz niepewności.

b) dostęp do żywności, wody i warunków sanitarnych, ochrony zdrowia, edukacji i możliwości zatrudnienia

Mniejszości jako tzw. grupy wrażliwe napotykają dodatkowe wyzwania w dostępie do podstawowych praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych zarówno w trakcie kryzysów, jak i w ich następstwie. Z powodu dyskryminacji oraz marginalizacji mniejszości, które zostały dotknięte kryzysami i katastrofami, często nie mają właściwego dostępu do wody i środków sanitarnych, odpowiedniej żywności czy innych świadczeń, łącznie z opieką medyczną i dostępem do edukacji. Zróżnicowany dostęp do praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych dla poszczególnych grup mniejszościowych w sytuacjach wysiedlania może często być związane z brakiem odpowiedniej dokumentacji. W rezultacie może to dalej utrudniać dostęp do pomocy humanitarnej, łącznie z szeregiem usług publicznych podczas kryzysów takich jak ochrona zdrowia, edukacja, mieszkalnictwo i programy zatrudnienia, a także społecznej integracji. Grupy mniejszościowe uciekające przed kryzysami stają przed nieproporcjonalnymi przeszkodami pod względem dostępu do rynków pracy, w trakcie przebywania w obozach dla uchodźców bądź gdy trafiają do

społeczności ich przyjmującej. Dyskryminacja oraz strach często są u źródeł tych przeszkód. Dostęp do edukacji może także często zostać utrudniony, zwłaszcza dla dzieci, które uciekają przed kryzysem i przybywają do kraju, w którym nie znają języka.

c) dostęp do mieszkalnictwa, gruntu i prawa własności

Zagadnienia mieszkalnictwa, gruntu i własności podczas kryzysów i ich następstw mają istotny wpływ na egzystencję mniejszości. Mniejszości często nie posiadają oficjalnych dokumentów, aby udowodnić swoje prawa do gruntu. Co więcej, grunt może mieć szczególne znaczenie dla społeczności mniejszościowej z uwagi na jej przywiązanie kulturowe. Dlatego uznaje się, że kwestia prawa do posiadania gruntu stanowi poważne wyzwanie, przed którym stają wysiedlone mniejszości. W niektórych przypadkach, na skutek wybuchu konfliktu, własność należąca do mniejszości może zostać skonfiskowana. Ponadto w sytuacjach, gdy mniejszości są zmuszone do ucieczki lub są usuwane ze swoich terenów ze względu na zaistniałe konflikty czy kryzysy, nowe społeczności zasiedlają opuszczane obszary, wobec czego za wyzwanie należy uznać prawo odzyskania utraconych terenów. Roszczenia członków mniejszości do zwrotu zajętych terenów mogą okazać się bezskuteczne z uwagi na częste przypadki braku dokumentów potwierdzających ich prawo własności, zwłaszcza gdy własność była ustanowiona w drodze prawa zwyczajowego.

d) wymuszone powroty

Mniejszości są szczególnie narażone na ryzyko wymuszonych powrotów zarówno w kontekście trwającego kryzysu humanitarnego, jak również gdy taki kryzys uznaje się za zakończony. Powroty zawsze powinny podlegać zasadzie dobrowolności. Powinny także być przeprowadzane w sposób bezpieczny, a także w konsultacji z mniejszościami. W sytuacjach, kiedy deportacje przebiegają bez wyrażenia na nią zgody, mniejszości doznają szeregu przeszkód dotyczących przysługujących im podstawowych praw człowieka, łącznie z brakiem dostępu do dokumentów osobistych i bezpieczeństwem, z problemami odzyskania swojej własności lub otrzymania mieszkania, z trudnościami związanymi z dostępem do edukacji, opieki zdrowotnej, zatrudnienia, opieki społecznej, z oddzieleniem od członków swojej rodziny. W niektórych przypadkach utrata tymczasowego statusu ochrony w kraju przyjmującym, przy wymuszonej repatriacji do ich krajów pochodzenia, połączona z brakiem odpowiednich polityk dla integracji reemigrantów powoduje, że społeczności mniejszościowe zmuszane są do ciągłej migracji.

e) grupy o szczególnej wrażliwości

Do grup o szczególnej wrażliwości zalicza się bezpaństwowców oraz kobiety i dziewczęta należące do mniejszości. Bezpaństwowcy nie korzystają z praw obywatel-

skich i tym samym są narażeni na brak wystarczającej ochrony ze strony władz krajowych. W czasach kryzysów humanitarnych, występujących konfliktów albo klęsk żywiołowych taki brak ochrony może być bardzo dotkliwy. Bezpaństwowość często może być przyczyną wymuszonego wysiedlenia. Wymuszone wysiedlenie z kolei może zwiększać ryzyko stawania się bezpaństwowcem, zwłaszcza gdy dokumenty ulegną zagubieniu. Z powodu różnych form dyskryminacji kobiety oraz dziewczęta mogą być wyjątkowo narażone na różnego rodzaju przemoc, w tym przemoc seksualną. Istnieje poważne ryzyko niewolnictwa seksualnego i handlu ludźmi.

6. Wyzwania dla przesiedlonej mniejszości w poszukiwaniu trwałych rozwiązań

W swoim raporcie Specjalny Sprawozdawca podkreśla, że mniejszości stają w obliczu specyficznych wyzwań w poszukiwaniu trwałych rozwiązań, które mogą obejmować wracanie do miejsc pochodzenia (dla przesiedleńców wewnętrznych) albo dobrowolną repatriację (dla uchodźców) po zakończeniu kryzysów albo katastrof, albo ewentualnie zasiedlanie w innym miejscu na terenie kraju (dla przesiedleńców wewnętrznych) i przesiedlenie do państwa trzeciego (dla uchodźców) w społecznościach przyjmujących. Ze względu na powroty czy repatriację mniejszości mogą napotykać przeszkody, jeśli ucieczka nastąpiła z powodu różnorodnych form przemocy stosowanej wobec jej członków i nie doszło do rozwiązania rodzących taką przemoc przyczyn. Mniejszości również mogą być niechętne albo niezdolne do powrotu do swoich domów na terenach, gdzie zamieszkiwały, ponieważ wskutek konfliktu czy katastrof na przykład dochodzi do zmian demograficznych tego obszaru.

W jeszcze trudniejszej sytuacji są osoby, które nie mają miejsca, do którego mogłyby wrócić. Lokalna integracja oraz osadnictwo staje się istotnym wyzwaniem dla mniejszości, które zostały przesiedleńcami bądź uchodźcami. Ważna jest tutaj kwestia adaptacji do nowego środowiska, aby uniknąć dyskryminacji w społeczeństwach przyjmujących. Chociaż przesiedlenie uchodźców do krajów trzecich (z obozów dla uchodźców) to bardzo mały procent wszystkich trwałych rozwiązań, istnieje również niepokojąca obawa, że pewne etniczne bądź narodowe mniejszości zostaną rutynowo wyłączone z takich programów.

7. Wnioski i zalecenia

W świetle raportu Specjalnego Sprawozdawcy ds. Mniejszości Rity Izsák-Ndiaye można zgodzić się jej zdaniem, że problemy dotyczące mniejszości w sytuacjach kry-

zysów humanitarnych są alarmujące. Konflikty w różnych regionach świata doprowadzają do masowych wysiedleń ludności, a co za tym idzie fali wzrastającej migracji. W ostatnich latach odnotowuje się niespotykane liczby uchodźców oraz wewnętrznych przesiedleńców. Wzrastają napięcia i konflikty na tle etnicznym, wskutek czego znaczna liczba osób jest zmuszana do opuszczania swoich krajów z powodu prześladowań. Wiele trwających konfliktów grozi dalszym rozpowszechnianiem się, a nowe zaczynają powstawać. Można przyznać rację, że konflikty te często mają swoje źródło w walce o władzę, tożsamość polityczną, konkurencji w pozyskiwaniu zasobów naturalnych, wzrastającej dysproporcji dochodów i społeczno-ekonomicznych nierównościach, czyniąc mniejszości narodowe, etniczne, religijne i językowe szczególnie podatne na negatywne skutki. W rzeczywistości wiele osób, które zmuszane są do opuszczenia swoich krajów z obawy przed prześladowaniami to członkowie grup mniejszościowych. Również kataklizmy negatywnie wpływają na egzystencję grup mniejszościowych z uwagi na ich marginalizację. Dlatego bardziej skutecznie, jak postuluje się w zaleceniach, należałoby rozwijać na szerszą skalę programy pomocy humanitarnej i strategii celowościowe.

Zgodnie z zaleceniami Specjalnego Sprawozdawcy społeczność międzynarodowa powinna lepiej rozpoznawać wrażliwość mniejszości w sytuacjach kryzysowych, rozwijać więcej celowościowych strategii oraz inwestować bardziej w reagowanie na ich humanitarne potrzeby. Pomimo że identyfikacja grup mniejszościowych w sytuacjach kryzysów humanitarnych może być trudna, mechanizmy ich ochrony, w tym programy pomocy humanitarnej, powinny być sformułowane w taki sposób, aby uwzględniać szczególne potrzeby tych grup i umożliwiać im zachowanie swojej tożsamości. Oznacza to, że system potrzeb humanitarnych powinien dążyć do konkretnego wysiłku celem zapewnienia ich realizacji wobec osób, do których dostęp jest utrudniony.

Podjęmowane wysiłki powinny uwzględniać wrażliwość mniejszości na jej wysiedlenia i różne formy dyskryminacji. Należy zwrócić uwagę na specyficzne wyzwania stojące przed grupami mniejszościowymi, odpowiednio do zaistniałych sytuacji. W szczególności należy mieć na uwadze takie kwestie, jak bezpieczeństwo, dokumenty, standard życia, środki do egzystencji, zatrudnienie, edukacja, mieszkalnictwo, prawo własności, a także status kobiet i dziewcząt. Uwagę należy także zwrócić na jednostki najbardziej wrażliwe w społecznościach mniejszościowych, a mianowicie osoby starsze i niepełnosprawne, dzieci i młodzież. W tym celu niezbędne jest gromadzenie danych według kryterium etnicznego, religijnego i językowego dla celów zobrazowania potrzebujących grup mniejszościowych, które ucierpiały wskutek kryzysów humanitarnych bądź katastrof (klęsk) żywiołowych. Pracownicy służący pomocą humanitarną powinni przechodzić szkolenia. W powoływanych zespołach powinni pracować członkowie grup mniejszościowych. Należałoby w tym miejscu dodać, że znaczna liczba uchodźców na świecie,

azyłantów, przesiedleńców wewnętrznych i bezpaństwowców należy do grup mniejszościowych, które wymagają szczególnej ochrony i nie mogą polegać na swoich władzach państwowych.

Społeczność międzynarodowa powinna kontynuować wsparcie dla działań rządowych na cele humanitarne, takie jak szkolenia, pomoc techniczna, zobowiązania finansowe. Działania takie mają służyć wzmocnieniu krajowej ochrony mniejszości w sytuacjach kryzysów, odpowiadać natychmiastowym potrzebom humanitarnym i ochronie danej mniejszości, promować trwałe rozwiązania dla dotkniętej kryzysem mniejszości. Ponadto wszystkie podmioty powinny dążyć do zredukowania niekorzystnych naturalnych zagrożeń dla społeczności, która zamieszkuje obszary podatne na powracające kataklizmy. Treść raportu prowadzi do konkluzji, że należy wypracować programy mające na celu środki zapobiegawcze i naprawcze dla minimalizacji rozmiarów tragicznych wydarzeń, które mogą prowadzić do kryzysów humanitarnych i ich negatywnych następstw dla ludności, szczególnie dla narażonych na nie różnych grup mniejszościowych²⁷.

²⁷ Por. także: Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 14 grudnia 2016 r. w sprawie rocznego sprawozdania dotyczącego praw człowieka i demokracji na świecie za rok 2015 oraz polityki Unii Europejskiej w tym zakresie, (2016/2219(INI), <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0502+0+DOC+XML+V0//PL> [dostęp 7.07.2017].